

Márton Áron kapcsolata szülőfalujához írásai és beszédei alapján¹

MARTON JÓZSEF

Székeskáptalan – Római Katolikus Érsekség / Gyulafehérvár (RO)
jmarton1950@gmail.com

Title: *The Relationship of Áron Márton to His Native Village in His Writings and Speeches.*

Abstract: *The writings and speeches of Áron Márton clearly show his attachment to his parents and his native village. Leaving his homeland did not mean forgetting his native village and his homeland. As a priest and bishop, he remembered fondly his homeland, his mother and father, his brothers and their families, the temple of his baptism, his first communion, his first teacher, his school, his parish priest who encouraged his vocation, and so on. During the communist regime, the connection with his native village became even closer. In the summer of 1957, Áron Márton was not only forcibly relocated by the secular authorities, but inhumane means were used against the parishioners in his home village – mainly because of him. The faithful in Csíkszentdomokos also had to suffer for the great-born of their village. And Áron Márton could not help, he was in such a predicament that he could only support the humiliated people of his native*

¹ Elhangzott Csíkszentdomokoson 2021. augusztus 28-án, Márton Áron püspök születésének 125. jubileumán rendezett szimpóziumon.

village with his prayer. The mutual prayer – the bishop for the faithful and the faithful for the bishop – made trust and strength grow and brought the bishop closer to his native village and also his village closer to him.

Keywords: Áron Márton; Csíkszentdomokos; religious education; communism; atheism.

Tanulmányom mottójaként Márton Áron 1938. szeptember 29-én, kolozsvári plébánosi beiktatásakor a Képviselőtestület Közgyűlésén mondott beszédéből választottam az alábbi részt:

„Bölcsőm közönséges deszkából volt összezárva, (...) de fáját a csíki hegyekben vágták, ahol az őrt álló fenyőerdők koszorúja gyökerével sziklába kapaszkodik, s makacsul állja a viharok tépését; ahol az emberek századok óta küzdenek a mostoha életviszonyokkal, mert tudják, hogy a sötét borulat mögött is ott van Isten, s beléje vetik a bizalmukat.

Innen jöttem s nem hoztam mást, csak a halálos szerelmet népem és az emberek iránt, s a katolikus hitet, melyet hitvalló és hitükből élő nemzedékek a Csíksomlyói Mária lábainál mélyítettek el és örökítették át századok során.”²

*

Márton Áron szüleihez és szülőfalujához mindvégig gyermeki szeretettel ragaszkodott; Édesanyjának és édesapjának fényképét dolgozóasztalán maga előtt tartotta. Amikor 1946. december 20-án megköszöni Lukács Mansvét ferences atyának a Csíkszentdomokoson tartott missziót és az édesanyjáért bemutatott szentmisét, elhunyt édesanyjáról többek között így

² MARTON (szerk.): Márton Áron hagyatéka 5, 70.

vall: „Amennyi lemondással és önfeláldozással viselte gondomat földi életében, annyira érzem imádságos támogatását most is. Képe előttem áll az íróasztalomon, s nehéz ügyekben Tőle szoktam tanácsot és bátorítást kérni.”³

Márton Áron imádságos lelkületét a hazuról hozott Oltáriszentség és Szűzanya iránti tisztelete határozta meg. Kispapkorában mindennapos áldozó – tudjuk meg Boga István plébános információjából:

„Márton Áron II. éves papnövendék kolozsvári tartózkodásán kívül az egész szünidőt Csíkszentdomokoson töltvén, magát a legkarakánabb papnövendékhez illően viselte és mindenben a hívek épülésére szolgált. Mindennap szentmisét hallgatott és azon segédkezett. Minden héten gyónt, és mindennap áldozott. (...) Mint leendő papban már előre egy igazi mintapapot látok.”⁴

Számára az Oltáriszentség mindvégig életének meghatározója, az életerő és a reménység szentsége volt.⁵ S amikor (1957-ben) szülőfaluja és temploma iránti hűségét kívánja kifejezni, jó szülei emlékére egy kelyhet ajándékozott a csíkszentdomokosi templomnak. Érdeemes felidézni a plébánosnak címzett kísérelőlevelét, mely szülei és szülőfaluja iránti ragaszkodását bizonyítja.

„Sánta Antal s. lelkész által egy kelyhet küldöttem a csíkszentdomokosi plébániatemplom részére. A kehely saját tulajdonom, dr. Floznik György pápai kamarástól vettem, még

³ Márton Áron 1946. december 20-án válaszol Lukács Mansvét OFM-nek a folyó évi december 1-jéről kelt levelére. Vö. EFGyL: Lukács István P. Mansvét hagyatéka.

⁴ CsPH: Num. 344–1921; közölve: MARTON (szerk.): Márton Áron emlékkönyv, 23.

⁵ MARTON (szerk.): Márton Áron hagyatéka 4; Uő. (szerk.): Márton Áron az Oltáriszentségről, 5–47.

életében. És úgy határoztam, hogy azt jó Szüleim emlékére a csikszentdomokosi templomnak ajándékozom. Ebben a templomban járultam az első szentáldozáshoz, itt láttam az első kelyhet mint ministránsgyermek, és itt mutattam be első szentmiseáldozatomat. Szülőfalum és temploma iránt hűségemet szerettem volna más, maradandóbb és szükségesebb adománnyal tanúsítani, de erre eddig nem volt és – úgy érzem – nem lesz alkalmam. A kelyhet kötelezettség nélkül adom a templomnak, azaz az egyetlen kikötéssel, hogy az mindig a csikszentdomokosi plébániatemplom használatában maradjon. A mennyei Atyát pedig alázattal kérem, hogy a szentmisékre egybegyűlő hívek könyörgéseit fogadja szívesen és a falu jóra való népét minden testi és lelki szükségében Szent Fiának, Jézus Krisztusnak az érdemeiért hallgassa meg. Gyulafehérvár, 1957. június 19., Szent Julianna ünnepén. Áron püspök.”⁶

Figyeljük csak meg az ajándékozás napját, június 19-e, akkor Szent Julianna emléknapja, vagyis édesanyja névnapja volt. Márton Mózes plébános (szeptember 9-én kelt) köszönő-sorai – bizonyára – vigaszt is jelentettek a nyár folyamán szobafogságra kényszerített püspöknek. Közli, hogy „[a] papság és a hívek meghatódott lélekkel hallgattuk az elhalt jó szülők iránti kegyeletnek s a szülőfalu és a temploma iránti hűségnek felemelő megnyilatkozását”.⁷

A hazuról hozott Szűzanya-tiszteletéről árulkodik az a jelenet, amikor 1915. jún. 18-án a székelyudvarhelyi vasútállomáson a harctéri szolgálatra induló vonat ablakán keresztül édesanyja rózsafüzérét nyújtja fel fiának. Áron püspök erre a jelenetre 60 év múlva betegágyán is visszaemlékezik, és még azt is hozzáfűzi: „az első világháború veszélyeiben az mentett

⁶ GyÉL: Num. 1000/24–1957 (június 16., Szent Julianna ünnepén).

⁷ GyÉL: Num. 1000/24–1957.

meg engem.”⁸ A rózsafüzér-imádságot püspökként is a hívek lelkére köti:

„A szent rózsafüzér régi kedves imája népünknek. (...) Nehéz időkben mindig ez volt szenvedés sújtotta népünk vigasztalása, imakönyve és katekizmusa. Szeressétek most is a Rózsafüzért... Mária főképp veszedelmek idején mutatja meg hathatós támogatását. Rajtunk múlik azonban, hogy hithűségünk töretlenségével és neki tetsző étellel ezt a segítséget meg is érdemeljük.”⁹

A szentdomokosi Márton-család vallásos légköre Áron püspök testi-lelki fejlődésének meghatározója volt. Fiatal püspökként hivatkozott is rá, amikor körlevelében biztatja híveit: teremtsenek olyan otthont, melynek megszentelt falai között a világ ártalmas szándékait és kíváncsiságát kizárhatják, és ahol a szent örökséget gyermekeiknek továbbadhatják.¹⁰ 1940-ben úgy ír a keresztény életvitelről, mint aki gyermekkorában meg tapasztalta azt szülőfalujának öregjeitől:

„Őseink (...) munkájukat is közös istentisztelettel kezdték, a vasár- és ünnepnapra szentmise közösségébe pedig még a betegek és öregek is belekacsolódtak, otthon imakönyvekkel a kezükben követték a szent áldozatot, s amikor a harang az Úrfelmutatást jelezte, lélekben a templomi néppel együtt borultak le az oltárra leszállt Úr Jézus előtt. Kövessétek ezt a példát, (...) a vasárnapok és ünnepek lélekemelő szertartásain legyen jelen az egyházközség apraja-nagyja.”¹¹

⁸ Kacsó Júlia: Márton Áron püspök utolsó éve; közölve: MARTON (szerk.): Márton Áron emlékkönyv, 46.

⁹ GyÉL: Num. 2521–1946.

¹⁰ Vö. Márton Áron adventi körlevele (1940): Isten a segítségünkre jön; közölve: MARTON (szerk.): Márton Áron hagyatéka 7, 99.

¹¹ Vö. Márton Áron adventi körlevele (1940): Isten a segítségünkre jön; közölve: MARTON (szerk.): Márton Áron hagyatéka 7, 98.

Márton Áron szentdomokosi otthonában szerzett élményeit beszédeiben rendszerint felidézte. Egyik adventi prédikációjában gyermekkorának szép emlékét eleveníti fel olyannyira, hogy szemünk előtt megjelenik az a csíkszentdomokosi Márton Áron kisfiú, aki a sötét decemberi hajnalon szülőfaluja havas utcáján imbolygó lámpafény mellett családjával együtt siet a templomba, hogy ott Isten utáni vágyakozását kifejezésre juttassa, együtt imádkozzék a falu aprajával-nagyjával.

„Nem lehet például meghatottság nélkül nézni egy székely falu Rorátéját, amikor a sötét decemberi hajnalokon nap nap után megelevenednek a hóba süppedt falu csendes utcái, s imbolygó lámpafény mellett minden felől apró rajok sietnek a templom felé, s beharangozó után a zsúfolt templomból a jégvirágos ablakon keresztül kiszűrődik egy egész falu hívó népének Isten után vágyakozó éneke.”¹²

Egy másik beszédeben szinte láthatjuk, amint átéli az angyalvárás lázát, naiv izgalmát, hogy aztán a szegényesen feldíszített karácsonyfát felfedezve kipirult arcán megjelenjék a gyermeki mosoly.

„A karácsony ünnepe költőien szép, hangzatos ünnep. (...) Szívesen foglalkozik velük a képzelet. Megértik a gyermekek is. De szívesen átadják magukat az ezekből kiáradó szép hangulatnak a felnőttek is. Eszükbe jut gyermekkoruk első karácsonya, s jólesik megint gyermeknek lenni, az angyalvárás lázára, türelmetlenségére, naiv izgalmaira visszaemlékezni, s a gyermekek repeső örömén, felkacagó, tapsoló meglepődésén, csillogó szemein, kipirult arcán felderülni.”¹³

¹² Vö. Márton Áron: Adventi esték; közölve: MARTON (szerk.): Márton Áron hagyatéka 7, 73.

¹³ Vö. Márton Áron: Betlehemi szegénység; közölve: MARTON (szerk.): Márton Áron hagyatéka 7, 44.

A kellemes élmények mellett – domokosi otthonában – azt is megtanulta, hogy az életet úgy kell elfogadni, amint van, a maga nehézségeivel és nyomorúságaival együtt. Püspökké szentelésének nagy napján a Boga István plébános által vezetett csíkszentdomokosi küldöttséghez szólva emlékezett meg erről:

„Ez az udvar és ház, melynek kicsinyített mását szülőfalum népe elhozta ide, nem az én szülőházam. Édesapám építette azt később, de ebben az udvarban nőttem fel, itt hallottam először, hogy vannak emberek, kiknek fáj az élet, de azt is, hogy az emberek felett van az Isten, aki részükre törvényt adott, és ezeknek a törvényeknek az útján kell járni.”¹⁴

Már gyermekkorában elsajátította a munka örömét, amit didaktikai jellegű írásaiban is fellelhetünk: „a gyermekekre bízott egyéni teljesítmény, még a legjelentéktelenebb, még a libák őrzése is, bizonyos önállóságot és önálló erő kifejtést igényel, ami korán megízlelteti vele a munka örömét. Nem is torpan meg az élet nehézségei előtt.” Nem véletlen, hogy kolozsvári h. plébánosként az elszegényedett székely nép akaraterejével példázódik. Bár a 30-as években a székely nép számára is kilátástalanná vált az élet, de „országszerte” csüggedés nélkül keresik a munkát, és „bámulatos gyorsasággal” betanulnak a legképtelenebb feladatokba. Beszéde végén azt is hozzáfűzi, hogy a székelyeknek „van sziklarepesztő hitük és önbizalmuk!”¹⁵

Szülőfalujából hozta az iskola iránti szeretetét. Elemi iskoláit a csíkszentdomokosi Római Katolikus Elemi Népiskolában kitűnő

¹⁴ Márton Áron válasza a püspökké szentelése utáni fogadáskor az üdvözlő beszédekre.

¹⁵ Vö. Márton Áron: Pályaválasztás és az iskola; közölve: MARTON (szerk.): Márton Áron hagyatéka 8, 83.

eredménnyel végezte. Lukács Vilmos plébánosa a csíksomlyói gimnázium igazgatóságának írt információjában Márton Áronról kihangsúlyozza, hogy „egy jámbor székely család gyermeke, akit atyja az én kérésemre és támogatással kezdett taníttatni. Igen jó viseletű és szolid gyermek. Bárhová és bármire bátran lehet ajánlani.”¹⁶ Császár Donát első tanítóját különösen tisztelte és szerette. Sokatmondó, ahogyan első tanítója halálakor küldött gyászjelentőre válaszol. A püspöki aula irodaigazgatója megszerkesztette Márton Áron szokványos részvétnyilvánítását, amelynek szövegét a prezentáláskor a püspök áthúzta és saját keze írásával a következőket véste reá – Császár Donát tanító fiának, Józsefnek és a gyászoló családnak címezve:

„Kedves Józsi! Édesapátok elhunytá alkalmából a Család minden tagjának őszinte részvételemet tolmácsolom. A Megboldogult elvesztésében magam is *gyászolom első tanítóm*, aki az írás és olvasás mesterségére, az elemi társadalmi ismeretekre és sok más hasznos dologra tanított, és gyászolom azt a Donát Bácsit, aki később is a tanító figyelmével kísérte egykori tanítványa életútját. Ma is az a kép él lelkemben, melyet első elemista koromban alkottam róla. S ezzel a tisztelettel és kegyelettel őrzöm az emléket. Legközelebbi szabad napon a szentmisémet lelke üdvéért ajánlom fel és nevét később is mementómba foglalom. Részvételem megismérlésével mindnyájukat szeretettel köszöntelek. Gyulafehérvár, 1948. április 24. Áron püspök.”¹⁷

*

Márton Áron tisztelte és nagyra értékelte szülőfaluja papját, Boga Istvánt, aki a világháború után a legkritikusabb időben

¹⁶ Az információ keltezésének ideje: 1911. július 28.

¹⁷ GyÉL: Num. 250–1948.

ápolta benne a papi hivatás kegyelmét. Fiatal plébánosában megértő jó baráttra talált a leszerelt és házi fogságra kényszerített Márton Áron. A gyulafehérvári papi szemináriumba Boga István ajánlatával indult és nyert felvételt.¹⁸ A szükséges orvosi ajánlatot 1920. október 8-án állította ki a csíkszentdomokosi körorvos.

„Márton Áron 24 éves csíkszentdomokosi illetőségű egyént a mai napon orvosilag megvizsgálva a lelet a következő. Közép-erős izom és csontrendszerrel bíró egyén. Ki érzékszerveinek teljes épségében van s kinek sem testi vagy szellemi fogyatékosága nincsen. Tüdők tiszták, szintúgy a tüdőcsúcsok családi terheltség esete tuberculosisra fenn nem forog, sem a heberculosis vérfertőzést megállapítani nem lehet. (...) Fentiek alapján Márton Áron urat teljesen ép és egészséges egyénnek nyilvánítom...”¹⁹

Azonban Trianon után őt is – mint sok magyar erdélyi értelmiségit – megkörnyékezte a depresszió kedélybetegsége. A depresszióból 1922. év folyamán gyógyult ki a kolozsvári orvosi kezelést követően.²⁰ A nyári vakációja után írt információjában Boga István plébánosa már örömmel állapítja meg: „Márton Áron III. éves papnövendék a szünidőt – kevés kivétellel [vi. Kolozsváron] – Csíkszentdomokoson töltötte igazán buzgó és a legkiválóbb papnövendékekhez méltóan. (...) Minden jóban, mindenkinek épülésére szolgált. Ha teleírnám az egész ív papírt, úgy is jónál jobbat írhatnék róla.”²¹

¹⁸ MÁM: VI. 22/C. 104. Dos. 2. sz. 3. lap (Krausz: Csíkszentdomokosi kereskedő közlése).

¹⁹ Közölve: MARTON (szerk.): Márton Áron emlékkönyv, 22 (Márton Áron, a szeminarista).

²⁰ Lásd Márton Áron levelét Mailáth G. Károlyhoz (1921. december 24–26); közölve: MARTON (szerk.): Márton Áron hagyatéka 20, 23–27.

²¹ Közölve: MARTON (szerk.): Márton Áron emlékkönyv, 25 (Márton Áron, a szeminarista).

Márton Áron püspökként Boga István plébánosához, mint régi jó barátjához viszonyult, aki számára már „Kedves Pista” lett. Amikor a 2. világháború menekülési hullámában Boga István Magyarországra sodródott, és „haza vágódva” 1946-ban Budapestről érdeklődött Márton Árontól esetleges papi diszpozíciója felől, a püspök közli vele, hogy „volt plébániádat [azaz Csíkszentdomokost] betöltöttem, mint a többi ellátatlan plébániát. (...) Ha visszatérsz, szívesen keresek számodra olyan helyet, amely Téged is megnyugtat.” A püspöki válasz második része arról árulkodik, hogy Boga István hazatéréseinek ügye nem könnyű, mert őt a román hatóságok politikailag is nyilvántartják,²² és nem is térhetett haza. Volt plébánosa a budapesti Szent Imre-plébánián szolgált, és ott is halt meg. Márton Áron a gyász hírre ekképpen reagált:

„A küldött gyászjelentésből fájdalommal értesültem szülőfalum egykori plébánosának és atyai jóakarómnak, Boga István c. esperesnek váratlan elhunytáról. Sajnos, a körülmények alakulása folytán elszakadt plébániájától, később az egyházmegyéjétől is, és – nagy fájdalomra – még a személyes kapcsolat ápolásáról is le kellett mondanom. A gyász hír vétele után szentmisét mutattunk be halhatatlan lelkéért. Csíkszentdomokoson, volt plébániáján, melyet 31 éven át hűségesen szolgált, egykori hívei nagy tömegben, kegyeletos megemlékezéssel és hálával vettek részt az ünnepélyes rekviemen. Egyházmegyéink papjai is mint egyházmegyéink halottjáról fognak megemlékezni. Felhasználva az alkalmat, hálás köszönetet mondok a Szent Imre-plébánia Főtisztelendő Vezetőségének és mindenkinek, akik tőlünk elszakadt testvérünket felkarolták, testvéri körükbe fogadták, és Neki megfelelő munkakört juttatni szívesek voltak. Örömmel hallottuk időnkint, hogy szívesen dolgozott, és munkáját paptestvérei és a hívek egyaránt értékelték. Tisztelettel kérem Főtisztelendő-

²² GyÉL: Num. 2049–1946.

ségedet, szíveskedjék egy szerény síremlék felállítását is tervbe venni. A költségeket vállalnám, és azt gondolom, kapok engedélyt, hogy azt átutalhassam. Ezzel kapcsolatban várom szíves választ, Krisztusban testvére, Áron püspök. Gyulafehérvár, 1963. november 16.”²³

*

Márton Áron 1924. július 13-án szülőfalujában, Csíkszentdomokoson bemutatja első ünnepélyes szentmiséjét. Gyakorlatilag szülőfaluját ekkor hagyta el végleg, papi hivatása más helységekre szólítja, de a szülőotthonában és szülőfalujában szerzett értékes örökséget nem tékozolta el, hanem papi-püspöki élete folyamán százszorososan kamatoztatta. Pl. püspökké szentelésének napján az ünnepi fogadáson, amikor kijelentésszerűen szent fogadalmat tesz, azt elsősorban „szülőfalujára” teszi. Szó szerint így mondta: „Ezen a szent napon szülőfalumra, egyházmegyém minden népére szabadjon azt a szent fogadalmat tenni, hogy fajtámnak szívósságát, kiállását a magam erényének akarom tekinteni, sorsát vállalni akarom. Az Isten hivatást adott nekem, és én életem ennek a hivatásnak szentelem és a jó népemért becsületesen dolgozom.”²⁴

Az otthon elhagyása tehát nem jelentette Márton Áronnak szüleiéről és családjáról, szülőfalujáról és szülőföldjéről való megfélekedést. Igaz, hogy a legjelentősebb szeretetszál, amely őt a családi otthonhoz kötötte, 1939 őszén elszakadt. Elveszítette édesanyját. A továbbiakban édesapjára fiúi szeretettel oda-

²³ GyÉL: Num. 1495–1963.

²⁴ Márton Áron a szentelést követő ünnepi fogadáson mondott beszéd-részlete.

figyelt, és amikor tehetett, anyagilag is támogatta,²⁵ de ritkán tudta őt meglátogatni. Még szerencse, hogy 1940-ben a felcsíki bérmálás júniusban volt, és két napot tölthetett szülőfalujában.²⁶ Ezt követően csak 8 év múlva jöhetett haza. 1947-ben, a világháború után elvileg hazalátogathatott volna, de főpásztori elfoglaltságai és automobil hiányában akkor is le kellett mondania. Ezért felkéri és megbízza Lukács Mansvét atyát, hogy menjen Csíkszentdomokosra, és tájékoztódjék édesapja felől, és az ott szerzett tapasztalatairól értesítse őt. A ferences atya beszámolójában megtudhatjuk, hogy édesapja jól van; nem találta otthon, mert birtokára ment kaszálni.²⁷ Márton Áron megköszöni Mansvét atya tájékoztatóját, s megjegyzi: „Sajnos, mostanában nem gondolhatok arra, hogy szűkebb hazámat meglátogathassam.”²⁸ De a fizikai távolság ellenére is gondja volt szülőfaluja népére. Odafigyelt például arra a 17 szentdomokosi árva gyermekre, akik a nagyszebeni Teréz-árvaházban nevelődtek. 1947-ben az Árvaház nehéz anyagi helyzete miatt Balázs András intézeti igazgató kénytelen elbocsátani az árvákat. Áron püspök kifizeti a szentdomokosi árvák eddigi eltartási díját, és megtéríti a 17 gyermek hazaszállítási költségeit.²⁹

A nehéz körülmények ellenére 1948. május 19-én hazalátogatott, és utoljára találkozhatott édesapjával, aki a börtönevei alatt meghalt.³⁰

²⁵ A kolozsvári helytartóságnak 1941. február 22-én kelt levelében utasítja dr. Kedves Andrást, a kolozsvári egyházközség gondnokát, hogy édesapja címére küldjön 200 pengőt. Vö. GyÉL: Sz. n.–1941.

²⁶ GyÉL: Num. 1500–1940.

²⁷ GyÉL: Num. 228–1947.

²⁸ GyÉL: Num. 228–1947.

²⁹ GyÉL: Num. 842–1947.

³⁰ Pl. Külön fogadta Hadnagy János plébánost. Vö. GyÉL: Num. 1120–1948.

*

Ezt követően – a börtön és kényszerlakhely miatt – Márton Áron csak 20 év múlva, 1968-ban láthatta ismét szülőfaluja népét. Bár a börtönből való szabadulása után másfél évig szabadon mozoghatott, de a sok főpásztori teendő miatt képtelen hazalátogatni. Még az új harangok megszentelését sem tudta beprogramozni 1957-ben,³¹ de azért az egyházközség híveihez elismerő szöveget intézett.

„Örömmel értesültem, hogy szülőfalum népe dicséretreméltó buzgósággal és áldozatkészséggel elrepedt harangjai helyébe a régi harangok anyagának felhasználásával két új harangot öntetett. A két új harang is tanúbizonysága népünk hithűségének, Egyházhoz való ragaszkodásának, szűkös életviszonyai közepette is meg nem fogyatkozott áldozatkészségének. Hirdessék az új harangok a felcsíki medencében Isten dicsőségét, az ősi hit erejét, az elkövetkező nemzedékeknek példaképpen apáik áldozatos buzgóságát. Zengésük bátorítsa a híveket, serkentse a lanyhákat, figyelmeztesse az eltévelyedetteket, távoztassa az égi háborúkat és fenyegető csapásokat, töltsse el az örökélet reménységével a haladóklat, sirassa a földi életből eltávoztottakat, hirdesse a boldog viszontlátást a hátramaradottaknak.

Amikor a harangszentelés alkalmával csíkszentdomokosi híveimnek áldozatkészségükért, lelkipásztorainak és vezetőinek fáradságukért és mindazoknak, akik a gyűjtésben, vagy az ügyek intézésében részt vettek, munkájukért elismerésemet nyilvánítom, szeretettel adom az egész egyházközségre főpásztori áldásomat. Gyulafehérvár, 1957. január 18., Szent Péter apostol római püspökségének ünnepén. Áron püspök.”³²

³¹ GyÉL: Num. 147–1957.

³² GyÉL: Num. 147–1957.

*

1957 nyarán a világi hatóságok nemcsak Márton Áront kényszerítették szobafogságra, hanem szülőfaluja egyházközségével szemben is embertelen eszközöket vetettek be – éppen őmiatta. Szeretném kihangsúlyozni, hogy Csíkszentdomokos hívő népének is szenvednie kellett, durva diszkriminálásokat kellett kiállnia a falu nagy szülöttjéért. Márton Áron pedig képtelen volt segíteni, olyan kényszerhelyzetbe került, hogy csak imájával támogathatta szülőfaluja megalázott népét. A kölcsönös imádság – a püspök a hívekért és a hívek a püspökért – bizalmat keltő és erősítő volt. Nem engedte, hogy a lelkeken a gonosz lélek győzedelmeskedjék. Azt az állítást is meg merem kockáztatni, hogy Áron püspök ebben a tehetetlenségében és lelki gyötrelmében került közelebb szülőfalujához, és a szülőfaluja is Őhozzá.

Az állami hatóságok az 1958. év kezdetén totális támadást indítottak a csíkszentdomokosi segédlelkész, Sánta Antal ellen, akit végül koncepció perben börtönre ítélték. A segédlelkész nélkül maradt egyházközségbe – a lelkipásztori munka zökkenőmentes végzéséért – Áron püspök azonnal Horváth Antal új segédlelkészt küldi szülőfalujába, akinek viszont 24 órán belül el kell hagynia Szentdomonkost, mert nem volt hajlandó terhelő vallomást tenni Sánta Antal ellen. Márton Áron tudatában volt annak, hogy Sánta Antal koncepció perét a csíkszeredai Securitate készítette elő az ijesztgetések és megfélemlítések módszerével.³³ Az ítélelhozatal után közli a Vallásügyi Osztállyal Sánta Antal ügyét, s egyben kifogásolja

³³ Vö. GyÉL: Num. 2655–1958. A per koncepció volt a vallásügyi hivatal kutathatóvá vált dokumentumai alapján is igazolható; vö. BORTONI: Sztálin a székelyeknél, 325–328.

a kihallgatások és bírósági per eljárását. Pontosít: ezen eljárásukkal a római katolikus Egyház, elsősorban a hitoktatás lejárattatását kívánták elérni.³⁴ Amikor 1964-ben Sánta Antal a börtönből szabadult, a püspök azzal kívánja ártatlanságát igazolni, hogy Csíkszentdomokosra nevezi ki plébánosnak.³⁵ Ezt a „rehabilitációs” szándékát – mert akkor a püspöknek nem volt szabad keze, főleg a papi helyezések esetében – a bukaresti vallásügyi osztályon meghiúsították. Erre reagálva világosan megírta Dumitru Dogaru vezérigazgatónak, hogy 1958-ban súlyos igazságtalanság történt Sánta Antal letartóztatásával és ügyének sajtó és rádió általi kitergetésével; magát a „hírvérést központilag irányították, és annak éle a katolikus Egyház, Márton Áron püspök, és a hitoktatás ellen irányult”.³⁶

Az állami hatóságok az 1950-es és 60-as években Szentdomokoson kifejezetten bojkottálták a lelkipásztori munkát, főleg a hitoktatás elé gördítettek akadályokat.

Márton Áronnak rendszerint batorítania kellett a plébánost, hogy a hatóságok által kipécézett szülőfaluban a hitoktatást ne hagyják abba, hanem a kialakult rendszer szerint folytassák. Márton Mózes plébános 1959 decemberében jelenti a püspöknek, hogy a helyi Néptanács vezetősége csak a templomban engedélyezi a plébániai hitoktatást (Szentdomokoson – a 4-5 km távolság miatt a plébánián kívül még két magánháznál is katekizáltak). Márton Áron a plébánosnak írt válaszában az alkotmányra hivatkozva arra kéri Márton Mózeset, hogy tudassa a Néptanács titkárával: a hitoktatás helyszíne nincs meghatározva a törvényben. Az 1960-as években is a hitoktatás marad

³⁴ GyÉL: Num. 26–1959.

³⁵ GyÉL: Num. 1241–1964.

³⁶ GyÉL: Num. Sz. n.–1964.

a kényes téma annyira, hogy a bukaresti és rajoni inspektorok is beleavatkoznak.³⁷

Márton Áron szülőfalujában előidézett helyzet miatt 1964-ben Pálfi Gézát nevezte ki káplánnak, az egyik legképzettebb újmisési papját. A lelkes és a hitoktatásra is felkészült fiatal s. lelkes munkájára kezdettől fogva nagyon odafigyeltek az állami inspektorok, a Néptanácson keresztül a hatóságok mindent elkövettek, hogy lekipásztori tevékenységét gáncsolják. 1966 februárjában (az öreg plébános helyett) őt hívják az Egyházi Hivatal tartományi képviselői a felcsíki papokkal való találkozóra, melynek témája a hitoktatás, illetve az erre vonatkozó püspöki körlevél volt. Mivel az inspektorok azt állították, hogy a püspök nem vette figyelembe az állami előírásokat, Pálfi Géza – a túlzott kompromisszumra hajló plébánosokkal szemben – megvédi Márton Áron körlevelének jogosságát. Határozott kiállásáért két hét múlva (1966. március 1-jétől) megvonták tőle az államsegélyt,³⁸ és élete végéig üldözték.

A fentiekből is megállapíthatjuk: a fokozottabb csíkszentdomokosi egyházüldözés elsősorban Márton Áron személye miatt volt.

*

Amikor az idős csíkszentdomokosi plébános, Márton Mózes a gonosz erőkkkel vívott küzdelemben és a lekipásztori munkába belefáradt, 1962-ben a visszavonulás gondolatával foglalkozik. Lemondását Áron püspök nem fogadja el, bátorító levelet ír neki: „Azok a testi fogyatkozások, melyekről panaszkodol, a korrallal együtt járnak, s a mi korunkban kisebb-nagyobb fokban

³⁷ GyÉL: Num. 149–1963; GyÉL: Num. 598–1964. 59.

³⁸ Vö. BODEANU – NOVÁK: Az elnémult harang, 60–66.

mindenkinél jelentkeznek. A nyugtalanságot kiváltó körülmények elkísérik az embert máshova is.”³⁹

Két év múlva viszont beleegyezett Márton Mózes nyugdíjazásába azzal a lehetőséggel, hogy Szentdomokoson maradjon, a plébánia kertjében levő ún. nyári konyhát lakásul megkapja és használja.⁴⁰

Apróság, de Márton Áron gondosságáról árulkodik, hogy szülőfaluja plébánosát megbízta a családi házuk adójának rendezésével és a rászorulóknak részére küldött pénz kiosztásával.⁴¹ Továbbá: szülőfaluja plébániája és volt plébánosa iránti kegyeletét fejezi ki, amikor (1964-ben) felhatalmazza a plébánost, hogy a Boga István hagyatékából visszamaradt bútorokat becsültesse fel, mert ő azokat a csíkszentdomokosi plébánia részére megveszi és kifizeti az örökösnek.⁴²

*

Márton Áron fájdalommal veszi tudomásul legkisebb öccsének, a Daninak becézett Domokosnak súlyos betegségét. 1964-ben még örvend a hírnek, hogy a szanatóriumi kezelése után testsúlyában gyarapodott. Biztatja: „ez annak jele, hogy van valami javulás az állapotodban... Légy türelemmel, s tartsd be pontosan az előírásokat.”⁴³ Betegeskedő öccsének 1965 januárjában mézet küld, próbál lelket önteni belé: „A te korodban már nehezebben és lassabban halad az ilyen betegség gyógyulása, de nem szabad elveszíteni a türelmet.”⁴⁴ Két

³⁹ GyÉL: Num. 1000/15–1962.

⁴⁰ GyÉL: Num. 298–1964.

⁴¹ MÁM: VI. 22/b. 1. d.

⁴² GyÉL: Num. 421–1964.

⁴³ MÁM: VI. 22/b. 1. d.

⁴⁴ MÁM: VI. 22/b. 1. d.

hónap múlva fájó szívvel teljesíti azt a kérésüket, hogy Domokos öccse, szülei sírhelye mellé temetkezzék. A hozzá intézett búcsúlevele a szobafogságra kényszerített püspök emberi érzelmeiről is árulkodik:

„Drága jó Domokos. Nagyon fáj, hogy Te, közöttünk a legfiatalabb, készülsz elhagyni minket. Ha a számodra különösen megnehezedett körülmények idő előtt megtörték testi erőidet, nyugodj bele, bocsáss meg mindenkinek, szenvedéseidet ajánld fel elégtételül, s bízd magadat egészen az Isten irgalmas jóságára. Szeretném, ha levelem nem lenne utolsó szavam Hozzád, de ha így történik, azzal a hittel búcsúzom Tőled, hogy Isten kegyelméből találkozunk. Bocsáss meg, ha valamikor bármivel megsértettelek. Isten veled, Dani. A viszontlátásra, szeretettel ölel bátyád, Áron.”⁴⁵

(Domokos még ugyanazon év áprilisában meghalt, 55 éves korában.)

*

Az új plébános, Bálint Lajos 1968-ban kerül Csíkszentdomokosra, aki a plébánián háromszor fogadhatta Áron püspököt: 1968-ban az új kocsival való hazalátogatáskor, 1970-ben a bérmláláskor, 1972-ben a restaurált templom megáldásakor.

Az ambíciós plébános a Karitászségély lehetőségét szeretné kihasználni az egyházközség javára. Motorettát és egyéb segélyt kér – természetesen a püspök közvetítésével. Áron püspök, bár szülőfaluja plébániájáról van szó, nem továbbítja a plébános kéréseit. Kihangsúlyozza: „a válaszom most is az: ha olyan nagy létszámú egyházközség [mint Szentdomonkos]

⁴⁵ MÁM: VI. 22/b. 1. d.; Közölve: MARTON (szerk.): Márton Áron élete és munkássága II, 314.

nem tud egy motorbiciklit szerezni, nem engedhetem meg, hogy koldulásával megrövidítse az arra rászoruló és valóban szegény egyházközségeket.”⁴⁶

Azért sem tehet kivételt Csíkszentdomokossal, mert a szomszéd plébánosok árgus szemmel figyelték a karitászengevényezéseket. Márton Áron, amikor a „kivételezést” emlegető csíkszenttamási plébánosnak nem továbbítja kérését a Karitászhhoz, válaszában kihangsúlyozza: „biztosítani akarom, hogy Szentdomokost sem kezeljük kedvezményesebben, mint Szenttamást.”⁴⁷

Ha nem is támogatja a csíkszentdomokosi plébániát a szegény egyházközségeket megillető külföldi segélyekből, a maga részéről (1971-ben) az egyházközséget megajándékozza azzal a kehellyel, melyet VI. Pál pápától 1970 márciusában kapott. „[A Szentatya] ezt a kelyhet adományozta a 2. vatikáni zsinaton részt vett püspököknek és főpapoknak, emlékül, s megajándékozott vele engem is, habár a zsinaton, akadályoztatásom miatt, nem vehettem részt.” Ugyanekkor adományozott a templom részére „egy fehér, Mária-képes miseruhát”.⁴⁸

Keresztelkedésének temploma mindig szívügye volt a püspököknek. Ennek javításában partnerre talál Bálint Lajos plébánosban. 1971-ben, miután a szentdomokosi templom javítása érdekében sikerült megszereznie a Műemlékbizottság és Vállalásügyi Osztály engedélyét, Márton Áronnak több alkalommal kellett a Hargita megye Néptanács Városrendészeti és Építési Igazgatóságához fordulnia. A templom restaurálásához az engedélyek beszerzése több időbe telt, mint a munkálatok. De végül ezek birtokában a templom belső festését a következő

⁴⁶ GyÉL: Num. 741–1968.

⁴⁷ GyÉL: Num. 656–1971.

⁴⁸ GyÉL: Num. 594–1971.

évben Bálint Lajos plébánosnak sikerült elvégeztetnie. A javítási költségekhez Márton Áron is hozzájárul.⁴⁹ A munkálatokról szóló jelentését Áron püspök örömmel veszi tudomásul, és megígéri, hogy a templom ún. benedikálását f. évi október 29-én, a délelőtti nagymise keretében szeretné végezni.⁵⁰ A beígért napra sikerült eljutnia – utoljára – a szentdomokosi egyházközség híveihez. Jelentős nap volt Csíkszentdomokos életében 1972. október 29-e, amikor a falu nagy szülöttje megáldotta a felújított templomot. A szemtanúk szerint a keresztség után rövid ideig nem tudta folytatni a szentmisét. Hogy mit élt át, nem tudhatjuk, csak annyit jegyeztek fel, hogy könnyezett. Érdemes lenne az akkor elmondott vasárnapi homíliáját egészében idézni, amit most nem tehetünk meg, csak a szentbeszéd utolsó soraiból idézünk, amivel elbúcsúzott Csíkszentdomokos népétől:

„Ti most megújítottátok a templomot, sok munkával, áldozattal, hozzáértéssel, szépen. Apáink annak idején a templomhoz kötöték sorsukat. Az életküzdelem kemény és könyörtelen volt számukra is. Az ő törekvéseiket is ritkán koronázta siker. A gondok, csalódások, bajok és csüggedés mindennapi sorsukhoz tartozott, s tudták, hogy ettől nem menekülhetnek semmiféle csalafintasággal. Istenben bíztak. Istenhitükről és bizalmukról tanúskodnak ezek a vaskos falak. Ez volt a várunk. Hitük tanításából és az életből tanulták meg, hogy ha a mostoha körülmények közt helyt akarnak állni, össze kell fogniuk, egymást meg kell becsülniük, együtt kell vállalniuk a közös sorsot. Az ő példájuk mutatja a mai nemzedéknek is az utat. Ha az ő nyomdokaikon haladunk, élni

⁴⁹ Lásd Bálint Lajos köszönőlevelét Márton Áron templom javára küldött 5000 lejes adományáért. Vö. GyÉL: Num. 1000/43–1972.

⁵⁰ GyÉL: Num. 2667–1971.

fogunk. S a megszépült templom arról beszél, hogy ti élni akartok. Segítsen az Isten.”⁵¹

Ezt követően Márton Áron csak gyulafehérvári rezidenciájából figyelte szülőfaluját és népét. Minden olyan esemény, ami Csíkszentdomokos népének örömet és fájdalmat jelentett, az neki is örömet és fájdalmat jelentett. Bálint Lajos 1978 szeptemberében meghívta volt spirituálisát, dr. Tyukodi Mihály szatmári egyházmegyes papot ünnepi szónoknak. A missziós atya, mint Márton Áron nagy tisztelője, a csíkszentdomokosiaknak mondott beszédében többször felidézte a püspök életét, hogy ezáltal is bátorítsa és öntudatra ébressze őket. Áron püspök levélben köszöni meg dr. Tyukodi Mihály szentdomokosi szolgálatát: „(..) értesültem szülőfalumnak, Szentdomonkosnak a nagy élményéről, melyet a Te szereplésed váltott ki a nép lelkében. Köszönöm, hogy vállalkoztál az ünnepi beszéd megtartására, és köszönöm, hogy az ünnepi hangulatban igénytelen személyemre is gondoltál. Áldja meg a jó Isten magvetésedet, és áldja meg sok kegyelemmel minden munkádat.”⁵²

*

Márton Áron nagyon örvendett a Csíkszentdomokosról származó kispapoknak, papoknak, de sohasem bánt velük kesztyűs kézzel, még a látszatát is kerülve, hogy kivételezéssel gyanúsíthassák. Életének utolsó évében éppen a szentdomokosi születésű papoktól kér – szigorú eljárása miatt – bocsánatot. 1979. május 5-én Bodó Péter harasztosi plébánosnak írja:

⁵¹ Márton Áron templomszentelési beszéde Csíkszentdomokoson (1972. október 29). Közölve: MARTON (szerk.): Márton Áron hagyatéka 4, 80–85.

⁵² GyÉL: Num. 1000–1978.

„Ha akaratlanul mégis megsértettelek vagy fájdalmat okoztam neked, ezennel bocsánatot kérek tőled.”⁵³

Hasonlóképpen – egy másik szentdomokosi születésű papnak – 1979 decemberében megköszöni a levelét, mert „soraidal nagy követ hengerítettél el szívemről. (...) Köszönöm, hogy kitártad a lelkedet. Nem mentetőzöm, mert nincsen mivel. Kitaposott utat jártam anélkül, hogy az út múltját és problémáit megvizsgáltam volna. Most nincs más szavam: sajnálom... Tőled pedig, s mindazoktól, akiknek a gondjait mulasztásommal növeltem, bocsánatot kérek. Mea culpa.”⁵⁴

Az igazságosság szellemében járt el rokonaival is. Szerette őket, de anyagilag – éppen szegénysége miatt – visszafogottan támogathatta. Amikor 1976-ban elkészítette a végrendeletét, eljárását levélben pontosítja. Elhunyt Domokos testvére fiának, Károlynak írja:

„Kedves Öcsém! Én hála Istennek, koromhoz képest egészséges vagyok, de olyan korban, amikor számolnom kell azzal, hogy Isten bármikor magához szólíthat. Meg is csináltam a végrendeletemet. Fekvő vagyonom nincsen, ingóságaimat pedig, amit az évek során esetleg beszereztem, mind a Püspökségre hagytam. Én is elődeimtől vettem át a püspöki lakást berendezve, azt használtam, s az egyházi törvények is úgy kívánják, de úgy is illik, hogy én is használható állapotban adjam át utódaimnak. Kötelességemnek tartom, hogy ezt Veletek, mint testvéreimmel, írásban is közöljem. Örökség tehát utánam nem marad. Ellenben gondoltam rátok, s mellékelten küldök neked 10.000 (tízezer) lejt, hogy öreg napjaidra legyen valami tartalékod. Testvéri szeretettel köszöntelek, s Mindnyájatoknak boldog ünnepeket és újévet kívánok. Gyulafehérvár, 1976. december 5. Bátyád.”⁵⁵

⁵³ GyÉL: Num. 1000–1979.

⁵⁴ MÁM: VI. 22/b. 1. d.

⁵⁵ MÁM: VI. 22/a. 1. d.

*

A bérmaúttjairól nevezetes Márton Áron 1979-ben bérmaült utoljára a püspöki kápolnában. Ekkor már annyira legyengült, hogy a szentmisét sem tudta végezni, de az Eröss Lajos irodai igazgató által celebrált szentmisében hat csíkszentdomokosi fiatal rokonát bérmaulta meg. Ezzel befejezte püspöki szolgálatát.

Márton Áron koporsóját (1980. október 4-én) csak közvetlen rokonai, élő testvérei (Anna húga és Ágoston öccse) és testvéreinek gyermekei kísérhették, akik már előző nap megérkeztek Gyulafehérvárra.⁵⁶ Csíkszentdomokosról a falu képvisellete hiányzott. Pedig négy autóbust bérletet a RATA-tól, és – a Securitate szemfüles közbelépésére – a buszvállalat igazgatósága indulás előtt tudomására hozta a csíkszentdomokosiaknak, hogy nem indulhatnak. Ekkor vonattal késő lett volna útra kelni.⁵⁷

A Márton Áron püspököt tisztelő szentdomokosiak utólag többszörösen pótolták a temetésről való elmaradásukat. Szeptember 29-én, halálának napján rendezett székesegyházi ünnepélyeken: 1996-ban, 100 éves születési jubileumán, a 2000. évi szentévbén, 2005-ben, halálának 25 éves jubileumán, 2009-ben, a főegyházmegye alapításának 1000. évfordulóján, 2016-ban, koporsójának szarkofágba helyezésének megáldásakor, és sok más alkalomkor szülőfalujának népes küldöttsége teszi

⁵⁶ Huber József: Márton Áron utolsó betegsége és halála; közölve: MARTON – NEMES (szerk.): Márton Áron írásai és beszédei, 159.

⁵⁷ Személyesen igazolom (Marton József), aki a temetés napján a személyi kocsikkal és autóbuszokkal érkező csoportok fogadásával és irányításával voltam megbízva. Többen panaszkodtak, hogy a nagy köd ellenére – ami amúgy is lassította a közlekedést – leállították és igazoltatták őket, hogy ezáltal is késleltessék a megérkezésüket Gyulafehérvárra.

tiszteletét sírjánál – a gyulafehérvári kriptában, s 2016-tól a székesegyházban.

Márton Áron mindvégig hűséges maradt szülőfalujához és szülőföldjéhez. Ezt a püspöki címerébe fölvetett székely szimbólumok is láttatni vélik. A nap és a hold mellett az örökzöld fenyőt is berajzoltatta a címerpajzsba.⁵⁸ A fenyő háttérben a szülőfalú környékét jellemző sziklás hegyeket láthatjuk, amelyek a zord éghajlatot és a nehéz sorsot szimbolizálják. A fenyő mérete viszont azt sugallja, hogy a nehézségeket le lehet küzdeni, a jelszó – *Non recuso laborem* – pedig szavakba is önti ezt a nemes szándékot. Akik Áron püspök életét ismerik, egy emberként tanúsíthatják a címer által sugallt célkitűzések megvalósítását. Ehhez csupán egyetlen dolgot tehetünk hozzá: *Soli Deo Gloria* – Egyedül Istené a dicsőség.

⁵⁸ A fenyő az örök életet és az állandóságot szimbolizálja, s egyúttal a karácsonyt, Jézus Krisztus születését is eszünkbe juttatja. Az oldalról nézett fenyőfa magasra törő egyenlő oldalú háromszögre emlékeztet, ami a Szentháromságra utal, az ágvégek mindegyike egy-egy keresztet formáz.

Irodalomjegyzék

Levéltár:

- GYULAFEHÉRVÁRI ÉRSEKI LEVÉLTÁR (GYÉL): Num. 1500–1940.; Num. 2521–1946. Körlevél 1946. VIII.; Num. 2049–1946.; Num. 228–1947.; Num. 842–1947.; Num. 250–1948.; Num. 1120–1948.; Num. 1000/24–1957.; Num. 147–1957.; Num. 2655–1958.; Num. 26–1959.; Num. 1000/15–1962.; Num. 1495–1963.; Num. 149–1963.; Num. 298–1964.; Num. 421–1964.; Num. 598–1964.; Num. 1241–1964.; Num. 741–1968.; Num. 594–1971.; Num. 656–1971.; Num. 2667–1971.; Num. 1000/43–1972.; Num. 1000–1978.
- MÁRTON ÁRON MÚZEUM (MÁM): VI. 22/c. 6. doboz. 62. dos. 2. sz.; VI. 22/c. 104. dos. 2. sz.; VI. 22/b. 1. d.;
- ERDÉLYI FERENCES GYŰJTŐLEVÉLTÁR – KOLOZSVÁR (EFGyL): *Tartományfőnökségi iratok, hagyatékok. Lukács István P. Mansvét hagyatéka*, 3. doboz.
- CSÍKSZENTDOMOKOSI PLÉBÁNIA HIVATAL (CsPH): Num. 344–1921.

Speciális könyvészet:

- BODEANU, D. – NOVÁK Cs. Z.: *Az elnémult harang. Egy megfigyelés története, Pálfi Géza élete a Securitate irataiban*, Csíkszereda 2011.
- BOTTONI, S.: *Sztálin a székelyeknél*, Csíkszereda 2008.
- MARTON J. (szerk.): *Márton Áron élete és munkássága II. Kronológia 1945–1967*, Csíkszereda 2020.
- MARTON J.: *Márton Áron az Oltáriszentségről*, in *Studia Theologica Transsylvaniae* 7 (2005) 5–47.
- MARTON J. (szerk.): *Márton Áron emlékkönyv*, Kolozsvár 1996.
- MARTON J. (szerk.): *Márton Áron hagyatéka 4. Oltáriszentség, Krisztus Király*, Marosvásárhely 2008.
- MARTON J. (szerk.): *Márton Áron hagyatéka 5. Papság*, Marosvásárhely 2009.
- MARTON J. (szerk.): *Márton Áron hagyatéka 7. Karácsony*, Marosvásárhely 2010.
- MARTON J. (szerk.): *Márton Áron hagyatéka 8. Nevelés*, Marosvásárhely 2012.
- MARTON J. (szerk.): *Márton Áron hagyatéka 13. Egyház – Állam*, Csíkszereda 2016.
- MARTON J. (szerk.): *Márton Áron hagyatéka 20. Levelek 1*, Csíkszereda 2020.
- MARTON J.– NEMES I. (szerk.): *Márton Áron írásai és beszédei*, Gyulafehérvár 1996.